

ห่วยใต้ดินกับพื้นที่ในสังคมไทย

ดวงกมล ดีพันธุ์^{1*} และ อูทิศ สังขรัตน์²

^{1*} นักศึกษาปริญญาโท สาขาวิชาพัฒนามนุษย์และสังคม

² อาจารย์คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์

บทคัดย่อ

การเล่นห่วยอยู่กับสังคมไทยมายาวนานนับร้อยปีจนกลายเป็นวิถีการดำเนินชีวิตของชาวไทยก็ว่าได้ แรกเริ่มการเล่นห่วยแพร่เข้ามาสู่ประเทศไทยในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 3 เรียกว่า การเล่นห่วย ก ข มีวัตถุประสงค์เพื่อเป็นเครื่องมือแก้ปัญหาเศรษฐกิจการเงินฝืดเคือง ผลการดำเนินการจัดตั้งโรงห่วย ก ข พบว่านอกจากจะเป็นการดึงเงินเข้าสู่ระบบเศรษฐกิจทำให้สามารถแก้ปัญหาการเงินฝืดเคือง นอกจากนั้นยังก่อให้เกิดเงินรายได้แผ่นดินจำนวนมหาศาลจากการเก็บภาษีอากรโรงห่วย หากแต่การเล่นห่วยกลับส่งผลด้านลบก่อให้เกิดปัญหาสังคมมากมาย ได้แก่ การปล้นจี้ ชิงทรัพย์ และการไม่สนใจประกอบอาชีพหวังพึ่งโชคชะตาลับหน้าตาความร่ำรวยจากการถูกห่วย เป็นต้น รัฐจึงเข้ามากำกับดูแลการเล่นห่วยเพื่อมิให้ประชาชนมัวเมาอยู่กับการเล่นห่วยทำให้ปริมาณโรงห่วยที่ถูกต้องตามกฎหมาย มีไม่เพียงพอกับความต้องการเล่นของผู้เล่นนำไปสู่การลักลอบจัดตั้งโรงห่วยเถื่อนและการลักลอบเล่นห่วยเถื่อนซึ่งถือเป็นจุดกำเนิดของการเล่นห่วยเถื่อนหรือการเล่นห่วยใต้ดิน ในประเทศไทย ส่งผลทำให้ประชาชนมัวเมาและลุ่มหลงอยู่กับการเล่นห่วย อีกทั้งยังเกิดการรั่วไหลเงินรายได้ที่รัฐควรได้จากภาษีอากรโรงห่วยรัฐไปสูโรงห่วยเถื่อน

ผลประโยชน์จากการเล่นห่วยอันเป็นเม็ดเงินมหาศาลดังกล่าวเป็นสิ่งดึงดูดใจให้ทั้งรัฐ กลุ่มนายทุน และผู้เล่นห่วยเข้ามาสู่วงการการเล่นห่วยทั้งโดยถูกกฎหมายและผิดกฎหมาย จวบจนปัจจุบันเมื่อยกเลิกการเล่นห่วย ก ข เปลี่ยนมาเป็นการออกสลากกินแบ่งรัฐบาลหรือลอตเตอรี่ซึ่งดำเนินการโดยสำนักงานสลากกินแบ่งรัฐบาล พบว่าการดำเนินกิจการของสำนักงานสลากกินแบ่งรัฐบาลก่อให้เกิดรายได้แผ่นดินซึ่งเป็นเงินทุนสำคัญที่รัฐนำมาใช้ในกิจการสาธารณะกุศลต่าง ๆ ของประเทศ ดังนั้นเพื่อให้เกิดสิทธิและความชอบธรรมในการเข้าครอบครองและแสวงหาประโยชน์จากการเล่นห่วยแต่เพียงผู้เดียวอย่างสมบูรณ์ รัฐได้ใช้กระบวนการก่อรูปวาทกรรมผ่านบันทึกเรื่องราวประวัติศาสตร์ กฎหมาย และหลักศีลธรรมคำสอนเพื่อเข้าครอบครองพื้นที่ทางความคิด สถาปนาตนเองเป็นวาทกรรมหลัก คือ “วาทกรรมห่วยรัฐบาล” ขณะเดียวกันก็ทำการประทับตราผู้ไร้อำนาจให้ตรึงอยู่กับวาทกรรมรอง คือ “วาทกรรมห่วยใต้ดิน” ห่วยใต้ดินจึงถูกกีดกัน กดทับ เบียดขับให้ไร้โอกาส และช่องทางในการเข้าแสวงหาประโยชน์จากการเล่นห่วยอย่างถูกต้องตามกฎหมายและได้รับการยอมรับจากสังคมอาศัยหลบซ่อนตัวตนอยู่เพียงพื้นที่ในมุมมืดของสังคมไทยด้วยภาพความจริงที่รัฐสร้างขึ้นในฐานะการเป็นการเล่นห่วยผิดกฎหมาย และหลักศีลธรรมคำสอน

งานวิจัยชิ้นนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อเผยให้เห็นปฏิบัติการความรุนแรงที่รัฐซึ่งเป็นผู้ถือครองอำนาจได้กระทำต่อผู้ไร้อำนาจหวังผลในการช่วงชิงพื้นที่ทางความคิด ครอบครองเป็นเจ้าของวาทกรรมหลัก “วาทกรรมห่วยรัฐบาล” ขณะเดียวกันก็ทำการเบียดขับผู้ไร้อำนาจไปสู่การเป็นชายขอบตรึงอยู่กับวาทกรรมรอง คือ “วาทกรรมห่วยใต้ดิน” อีกทั้งได้อธิบายถึงความเป็นมา สภาพการดำรงอยู่ และการดิ้นรนแสวงหาตำแหน่งแห่งที่ของห่วยใต้ดินในสังคมไทยโดยการคลี่คลายให้เห็นปฏิบัติการของห่วยใต้ดินในการต่อต้าน โต้ตอบ ปฏิเสธภาพความจริงที่ถูกประทับตราในฐานะการเล่นห่วยผิดกฎหมาย และหลักศีลธรรมคำสอนโดยการเคลื่อนไหว/เลื่อนไปหลอกล่อ และเลือกแสดงตัวตนผ่านพื้นที่ใหม่ที่ห่วยใต้ดินได้สร้างขึ้น เรียกว่า พื้นที่ที่สามในมุมสลัวของสังคมไทย

คำสำคัญ: วาทกรรมห่วยรัฐบาล, วาทกรรมห่วยใต้ดิน, พื้นที่มุมมืด, พื้นที่มุมสลัว

บทนำ

การเล่นหอยในประเทศไทยได้รับอิทธิพลมาจากประเทศจีน ส่งผ่านมากับการค้าขายระหว่างประเทศ (นันทวัฒน์ บรมานันท์ 2554) [ออนไลน์] แพร่เข้ามาครั้งแรกสมัยรัชกาลที่ 3 เรียกว่า หอย ก ข มีวัตถุประสงค์เพื่อเป็นเครื่องมือในการแก้ปัญหาเศรษฐกิจฝืดเคือง รัชกาลที่ 3 จึงมีพระราชดำริให้จัดตั้งโรงหอยขึ้นเพื่อกระตุ้นให้คนนำเงินออกมาใช้จ่ายในการเล่นหอยเป็นการดึงเงินเข้าสู่ระบบเศรษฐกิจ ซึ่งผลพลอยได้จากการจัดตั้งโรงหอยของรัฐบาลจะสามารถดึงเงินเข้าสู่ระบบเศรษฐกิจแล้วนั้นยังก่อให้เกิดรายได้จากการเรียกเก็บภาษีอากร โรงหอยทำให้เกิดเงินรายได้เข้าสู่รัฐอีกทางหนึ่ง (ประยุทธ์ สิทธิพันธ์ 2524) [ออนไลน์] ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ 6 ได้ประกาศยกเลิกการเล่นหอย ก ข เปลี่ยนเป็นการเล่นลอตเตอรี่รัฐบาลแทนซึ่งมีรูปแบบและวิธีการเล่นเปลี่ยนจากเดิม ที่เป็นการเล่นทายตัวอักษรมาเป็นการเล่นทายตัวเลขได้รับความนิยมนเล่นจากประชาชนเป็นอย่างมาก ก่อให้เกิดเงินรายได้แผ่นดินมหาศาล (นันทวัฒน์ บรมานันท์ 2554, 30) [ออนไลน์] จำนวนเงินดังกล่าวได้กลายเป็นสิ่งดึงดูดใจรัฐบาลนายทุน และบุคคลทั่วไปเข้ามาสู่วงการการเล่นหอยในฐานะนายทุน ผู้ค้า และผู้เล่น ทั้งที่เป็นการค้า/การเล่นอย่างถูกกฎหมายและการค้า/การเล่นอย่างผิดกฎหมาย จากการที่การเล่นหอยถูกประเมิน ตีค่าออกมาเป็นตัวเงิน และผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจส่งผลให้รัฐซึ่งเป็นผู้ถือครองอำนาจกระทำการต่างๆ เพื่อให้ได้มาซึ่งสิทธิและความชอบธรรมเพื่อเข้ายึดครองแสวงหาประโยชน์จากการเล่นหอยภายใต้การยอมรับอย่างกว้างขวาง การสร้าง วาทกรรมจึงเป็นยุทธศาสตร์สำคัญอีกแนวทางหนึ่งที่ถูกนำมาใช้ โดยมีการดำเนินการอย่างเป็นกระบวนการ ที่เรียกว่า การก่อรูปทางวาทกรรม ตามแนวคิดของ ฟูโก (Michel Foucault) นั้น ได้นำเสนอไว้ว่า วาทกรรม หมายถึง ระบบและกระบวนการในการสร้าง/ผลิต (constitute) เอกลักษณ์ (Identity) และความหมาย (significance) ให้กับสรรพสิ่งต่างๆ ในสังคมที่ห่อหุ้มเราอยู่ไม่ว่าจะเป็นความรู้/ความจริง อำนาจ หรือตัวตนของเราเอง นอกจากนี้วาทกรรมยังทำหน้าที่ตรึงสิ่งที่สร้างขึ้นให้ดำรงอยู่และเป็นที่ยอมรับอย่างกว้างขวาง ขณะเดียวกันก็ทำการเก็บกด/ปิดกั้นมิให้เอกลักษณ์และความหมายของบางอย่างเกิดขึ้นหรือไม่ก็ทำให้เอกลักษณ์และความหมายของบางสิ่งเลื่อนหายไปพร้อมๆ กันด้วย (Michel Foucault 1981, 47-78 อ้างถึงในไชยรัตน์ เจริญสิน โอปาร. 2554) นอกจากนี้ในขั้นตอนของกระบวนการก่อรูปวาทกรรมนั้นปฏิบัติการของวาทกรรมจะทำการขับเคลื่อนให้เกิดการสร้างพรมแดนในการแยกแยะความคิดไปสู่การกีดกัน/เบียดขับสรรพสิ่งคู่ตรงข้ามไปอยู่ในสถานะความเป็นอื่นหรือความเป็นชายขอบ (อนันท์ กาญจนพันธุ์ 2555, 54-61)

การศึกษาปรากฏการณ์การเล่นหอยในสังคมไทยผ่านแนวคิดเรื่องวาทกรรม จึงเป็นความพยายามของผู้ศึกษาที่แสดงให้เห็นความเป็นมา สภาพการดำรงอยู่ และการดิ้นรนแสวงหาตำแหน่งแห่งที่ของหอยใต้ดินในสังคมไทย อีกทั้งยังเผยให้เห็นถึงการช่วงชิงพื้นที่ทางความคิดในการครอบครองความรู้/ความจริงอันนำไปสู่การเป็นที่ยอมรับในวงกว้างระหว่างผู้ถือครองอำนาจในการเป็นเจ้าของวาทกรรมหลักคือ “วาทกรรมหอยรัฐบาล” และผู้ไร้อำนาจที่ถูกกีดกัน/เบียดขับสู่การถูกตรึงอยู่กับวาทกรรมรองคือ “วาทกรรมหอยใต้ดิน” เป้าหมายการศึกษาวิจัยครั้งนี้จึงเป็นการสำรวจหารูปแบบวิธีการที่หอยใต้ดินได้กระทำการโต้ตอบเพื่อต่อต้าน ปฏิเสธสภาพความจริงที่ถูกประทับตราไว้ในฐานะ “การพเนิ่นเลื่อน” ด้วยวิธีการวิเคราะห์วาทกรรม และวิธีการธรรมเนียมปฏิบัติแบบชาติพันธุ์พจนาน (ethnography) คือ การพรรณนาความ การตีความเกี่ยวกับกลุ่ม ระบบสังคม และวัฒนธรรม จากเอกสาร และบุคคลผู้มีประสบการณ์เกี่ยวข้องกับหอยใต้ดิน

วัตถุประสงค์

เพื่อศึกษาพื้นที่และการดำรงอยู่ของหอยใต้ดิน

แนวคิด ทฤษฎี กรอบแนวคิด

วาทกรรม

มิเชล ฟูโก (Michal Foucault) (1981) เสนอว่า วาทกรรม หมายถึง ระบบและกระบวนการในการสร้าง/ผลิต (constitute) เอกลักษณ์ (Identity) และความหมาย (significance) ให้กับสรรพสิ่งต่างๆ ในสังคมที่ห่อหุ้มเราอยู่ไม่ว่าจะเป็นความรู้/ความจริง อำนาจ หรือตัวตนของเราเอง นอกจากนี้วาทกรรมยังทำหน้าที่ตรึงสิ่งที่สร้างขึ้นให้ดำรงอยู่และเป็นที่ยอมรับอย่างกว้างขวาง ขณะเดียวกันก็ทำการเก็บกด/ปิดกั้นมิให้เอกลักษณ์และความหมาย ของบางอย่างเกิดขึ้นหรือไม่ก็ทำให้เอกลักษณ์และความหมายของบางสิ่งเลื่อนหายไปพร้อมๆ กันด้วย

ความเป็นชายขอบ

อนันท์ กาญจนพันธุ์ (2555) เสนอว่า วาทกรรมจะทำการขับเคลื่อนให้เกิดการสร้างพรมแดนการแยกแยะความคิดไปสู่การกีดกัน/เบียดขับสรรพสิ่งคู่ตรงข้ามไปอยู่ในสถานะความเป็นอื่นหรือความเป็นชายขอบ

การเคลื่อนเปลี่ยน/เลื่อนไหลอัตลักษณ์

อภิญา เพ็ญฟูสกุล (2546) เสนอว่าการเคลื่อนเปลี่ยน/เลื่อนไหลอัตลักษณ์เป็นกระบวนการที่ปัจเจกต่อรอง ตั้งคำถาม หรือปฏิเสธตำแหน่งแห่งที่ทางสังคมที่ถูกยึดเหนี่ยวไว้ การปฏิเสธไม่จำเป็นต้องหมายถึง การต่อต้านตรงๆ หรือการสร้างอัตลักษณ์ตรงข้ามขึ้นมา หากบางทีเป็นการเล่นกับจิตจำกัดที่ถูกตีกรอบไว้โดยการเลือกนัยยะของความหมายใหม่ขึ้นมาแทนก็ได้

พื้นที่

อภิญา เพ็ญฟูสกุล (2546) เสนอว่า จากแนวคิดเรื่องมโนทัศน์การต่อต้านตามแนวคิดหลังสมัยใหม่ มุมมองการเมืองของการกีดกันมิได้จำกัดกรอบการเบียดขับให้มองไม่เห็น, อยู่เพียงในมุมมืด หรือเป็นพื้นที่เพียงชายขอบเสมอไป หากเมื่ออำนาจมีการเลื่อนไหลได้ดังนั้นอัตลักษณ์ที่สร้างขึ้นเพื่อการต่อต้านอำนาจจึงเป็นอัตลักษณ์ที่เลื่อนไหลได้เช่นกัน การศึกษาอัตลักษณ์ที่เลื่อนไหลจึงพิจารณาผ่านแนวคิดพื้นที่ที่สามที่การต่อต้านก้าวข้ามพ้นการคิดแบบแบ่งขั้วตรงข้าม ปฏิเสธที่จะหยุดนิ่งหรือลงหลักปักรากกับอัตลักษณ์ได้อย่างตายตัว พื้นที่ในที่นี้จึงไม่จำเป็นต้องอยู่นอกพื้นที่ไปจากพื้นที่ของอำนาจและการกดขี่

วิธีดำเนินการวิจัย

มิติที่หนึ่ง วิเคราะห์เอกสารที่เกี่ยวข้องทั้งประวัติศาสตร์ ข้อบัญญัติทางกฎหมาย หลักศีลธรรมคำสอน เพื่อวิเคราะห์ให้เห็นรูปแบบของวิธีการและกระบวนการของการสร้างภาพความจริง การสร้างภาพลักษณ์คู่ตรงข้ามระหว่างภาพความจริงด้านบวกของหอยรัฐบาลกับภาพความจริงด้านลบของหอยใต้ดิน ซึ่งเป็นการจำแนกแยกแยะให้เห็นความแตกต่างและการให้ค่าที่ไม่เท่าเทียมกันทำให้เกิดการกลายเป็นชายขอบของหอยใต้ดิน เผยให้เห็นอำนาจและความรุนแรงที่รัฐกระทำต่อผู้ไร้อำนาจ

มิติที่สอง วิเคราะห์รูปแบบและวิธีการที่หอยใต้ดินได้กระทำการต่อต้านการถูกประทับตรา เบียดขับสู่การเป็นชายขอบ และกระบวนการของการเคลื่อนเปลี่ยน/เลื่อนไหลอัตลักษณ์ การคาบเกี่ยวซ้อนทับของอัตลักษณ์

ปัจเจกและอัตลักษณ์ทางสังคมอันเป็นปฏิบัติการที่หวนไต่คืนได้กระทำต่อต้านปฏิเสธสภาพความจริงที่รัฐกำหนดให้โดยการสร้างนิยามความหมายและภาพความจริงใหม่ รวมไปถึงการเลือกพื้นที่ใหม่เพื่อเป็นเวทีของการแสดงตัวตนของหวนไต่คืน ซึ่งใช้การศึกษาจากเอกสาร และแลกเปลี่ยนสนทนาระหว่างผู้วิจัยกับผู้เกี่ยวข้องกับหวนไต่คืน

การอภิปรายผล

ผลการศึกษาภายใต้การใช้อำนาจและความรุนแรงของรัฐในการเข้ายึดครองวาทกรรมหลัก รัฐได้ปฏิบัติการอย่างเป็นทางการ ที่เรียกว่า “การก่อรูปวาทกรรม” ผ่านเครื่องมือต่างๆ ได้แก่ การบันทึกเรื่องราวประวัติศาสตร์ , กฎหมาย และหลักศีลธรรมคำสอน สรุปลักษณะสำคัญได้ดังนี้

ประวัติศาสตร์และความเป็นมาของการเล่นหวนในประเทศไทยนั้น ภาพความจริงของการเล่นหวนรัฐบาลได้ถูกสร้างภาพให้กลายเป็นการเล่นเสียงท่ายที่มีคุณประโยชน์คุณูปการแก่ประเทศชาติ ดังเช่น การจัดตั้งโรงหวนรัฐเพื่อเป็นเครื่องมือแก้ปัญหาเศรษฐกิจของชาติและเป็นแหล่งเงินทุนสำคัญของรัฐในการดำเนินกิจการสาธารณะกุศลต่างๆ ทั้งการแพทย์ การสาธารณสุข การศึกษา การกีฬา การทำนุบำรุงศิลปะและวัฒนธรรมของชาติ ภาพความจริงที่รัฐสร้างขึ้นได้ทำให้เกิดการบิดเบือนภาพความจริงของการเล่นหวนอันมีผลนำมาซึ่งการมอมเมาประชาชนให้ลุ่มหลงอยู่กับการเล่นเสียงโซค

การตรากฎหมายพระราชบัญญัติการพนัน พุทธศักราช 2478 และพระราชบัญญัติสำนักงานสลากกินแบ่งรัฐบาล พุทธศักราช 2517 มีการระบุถึงหนีสินที่เกิดขึ้นจากการเล่นลอตเตอรี่ของรัฐว่าเป็นหนีสินที่สามารถเรียกร้องให้มีการชดใช้คืนได้ตามกฎหมาย เนื้อหาดังกล่าวของกฎหมายที่มีการตราไว้ถือเป็นการให้การรับรองการเล่นหวนรัฐบาลหรือลอตเตอรี่ว่าเป็นสิ่งถูกกฎหมายโดยรัฐและศาลยุติธรรมทำให้ประชาชนคุ้นชินกับการเล่นการพนันว่าเป็นสิ่งที่เล่นได้ไม่ผิดกฎหมาย

หลักศีลธรรมคำสอนพบว่ามีคำแนะนำสภาพความจริงของการเล่นหวนรัฐบาลหรือลอตเตอรี่ของรัฐว่าเป็นการหาเงินรายได้เพื่อนำไปใช้ในการทำนุบำรุงกิจการงานสาธารณกุศลทำให้ผู้เล่นหวนรัฐนอกจากจะได้เล่นเสียงท่ายเพื่อความสนุกสนานเสียงโซคแล้วยังเป็นการช่วยระดมเงินทุนเพื่อช่วยเหลือกิจการงานสาธารณกุศลของรัฐในการพัฒนาประเทศ ซึ่งสอดคล้องกับหลักคำสอนทางศาสนาของศาสนาพุทธที่สอนให้ช่วยเหลือเพื่อนมนุษย์ ดังนั้นการเล่นการพนันเพื่อช่วยเหลือกิจการงานกุศลจึงเป็นสิ่งที่ได้รับการยอมรับจากสังคมไทยเช่นกัน

ในขณะที่การเล่นหวนไต่คืนกลับถูกประทับตราด้วยการเป็นการเล่นเสียงท่ายที่ผิดตั้งแต่ครั้งประวัติศาสตร์ที่บอกเล่าถึงภาพของการเป็นการพนันเถื่อน ผิดกฎหมาย มอมเมาผู้คน ต้องอยู่อย่างหลบซ่อน ในมุมมืดมาตลอด จวบจนปัจจุบันหวนไต่คืนได้เคลื่อนเปลี่ยนอัตลักษณ์ของตนเองทั้งโดยการกำหนดรูปแบบวิธีการเล่นที่อิงอยู่กับการเล่นหวนรัฐบาลทำให้ผู้ที่คุ้นชินภาพของการเล่นหวนรัฐบาลก็คุ้นชินการเล่นหวนไต่คืนไปด้วย การเปลี่ยนตัวเองไปสู่การเป็นความหวังโอกาสชีวิตใหม่ของทั้งผู้ค้าและผู้เล่นทำให้สามารถหารายได้ยกฐานะตนเองมาสู่การเป็นผู้มีรายได้เพื่อให้เป็นที่ยอมรับของผู้คนในสังคม อีกทั้งยังมีการรวมกลุ่มที่เป็นเครือข่ายสังคมผ่านการสร้างเครือข่ายทางการเมือง, การสร้างเครือข่ายงานบุญ และการสร้างเครือข่ายนักเสียงโซค สิ่งต่างๆเหล่านี้ถือเป็นการปฏิบัติการของการเคลื่อนเปลี่ยนอัตลักษณ์และการเลือกพื้นที่ใหม่ที่หวนไต่คืนใช้เป็นเวทีแสดงตัวตนใหม่ในสังคมไทย

ข้อเสนอแนะ

เมื่อกล่าวถึงเรื่องราวของการใช้อำนาจและการเข้ากระทำความรุนแรงในสังคมไทย ผู้คนมักนึกถึงภาพของการเข้ากระทำความรุนแรงต่อร่างกาย ทั้งการทำร้ายร่างกาย การจับได้ และการฆ่าฟัน เป็นต้น หากแต่ยังพบว่ามี การใช้อำนาจและการกระทำความรุนแรงที่แฝงซ่อนอยู่ ปฏิบัติการดังกล่าวเป็นไปเพื่อการถือครองอำนาจ สิทธิ และความชอบธรรมในการกระทำการต่าง ๆ ต่อทั้งทรัพยากรและผู้คนผ่านการช่วงชิงการเป็นผู้ครอบครองพื้นที่ทางความคิด ดังนั้นการศึกษาปรากฏการณ์ทางสังคมจึงเป็นสิ่งที่ผู้ศึกษาต้องศึกษาให้ครอบคลุมทุกมิติให้เกิดความเข้าใจถึงสิ่งที่ปรากฏทั้งในระดับพื้นผิวเบื้องหน้าและในระดับลึกเบื้องหลังของปรากฏการณ์ทางสังคม

เอกสารอ้างอิง

- ไชยรัตน์ เจริญสินโอฬาร. 2554. วาทกรรมการพัฒนา. พิมพ์ครั้งที่ 5 สำนักพิมพ์วิภาษา: กรุงเทพฯ
นันทวัฒน์ บรมานันท์. 2554. กฎหมายเกี่ยวกับการพนันในประเทศไทย. สำนักงานกองทุนสนับสนุนการสร้างเสริมสุขภาพ. <http://www.gamblingstudy-th.org/> (สืบค้นเมื่อวันที่ 7 กุมภาพันธ์ 2556)
- ประยูทธ สิทธิพันธ์. 2524. พระราชประเพณีและประเพณีชาวบ้าน. กรุงเทพฯ : ปริทัศน์ศาสตร์. ม.ป.ท.
<http://www.library.bu.ac.th/> (สืบค้นเมื่อ 7 สิงหาคม 2555)
- อภิญา เพ็ญฟูสกุล. 2543. “พื้นที่” ในทฤษฎีสังคมศาสตร์. วารสารทางวิชาการ คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ 12:92-101
- อภิญา เพ็ญฟูสกุล. 2546. อัตลักษณ์ Identity การทบทวนทฤษฎีและกรอบแนวคิด. คณะกรรมการสภาวิจัยแห่งชาติ สาขาสังคมวิทยา สำนักงานคณะกรรมการวิจัยแห่งชาติ. พิมพ์ครั้งแรก. โรงพิมพ์ไทเกอร์ พรินต์ติ้ง: กรุงเทพฯ.
- อนันท์ กาญจนพันธุ์. 2555. มิเชล ฟูโกต์ คิดอย่างไรวิพากษ์ จากวาทกรรมของอัตบุคคลถึงจุดเปลี่ยนของอัตตา. พิมพ์ครั้งที่ 2 . สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่: เชียงใหม่.